

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»  
НОВОМИРГОРОДСЬКА МІСЬКА РАДА

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ Вип. 15



НАЙДАВНІШЕ  
МИНУЛЕ  
НОВОМИРГОРОДЩИНИ

КИЇВ  
ШЛЯХ  
2013

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ  
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»  
НОВОМИРГОРОДСЬКА МІСЬКА РАДА

# КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 15

Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В., Товкайло М.Т.,  
Матвіїшина Ж.М., Манько В.О., Ветров Д.О., Беленко М.М.,  
Озеров П.І., Хоптинець І.М., Нездолій О.І., Дорошкевич С.П.,  
Сорокун А.А., Шевченко Т.О.

## НАЙДАВНІШЕ МИНУЛЕ НОВОМИРГОРОДСЬКОЇ

Колективна монографія

За ред. д.і.н., проф. Л.Л. Залізняка

КНИГУ ВИДАНО ЗА ФІНАНСОВОГО СПРИЯННЯ  
МІСЬКОЇ РАДИ М. НОВОМИРГОРОД

КИЇВ  
ШЛЯХ  
2013

УДК  
ББК  
К

**К Кам'яна доба України.** - Вип. 15. - Найдавніше минуле Новомиргородщини.  
Коллективна монографія. - К.: Шлях, 2013. – 304 с.

У книзі підводиться підсумок тривалим дослідженням численних пам'яток кам'яної доби, що протягом останніх 12 років вела Археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія» в басейні річки Велика Вись. Книга містить вичерпну публікацію матеріалів стоянок середнього (Андріївка 4, Коробчине-Курган) і верхнього (Вись, Троянове 4А, 4В, Озерове) палеоліту та мезо-неоліту (Добрянка 1, 2, 3). Зроблено спробу реконструкції культурно-історичних процесів, що мали місце у лісостеповому Правобережжі Дніпра за кам'яної доби.

Розраховано на археологів, істориків та краєзнавців, усіх, кого цікавить первісна археологія.

**ББК**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

#### РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізник Л.Л. (головний редактор видання)
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В.М.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Ситник О.С.
д.і.н., проф.	Сапожников І.В.
д.і.н., проф.	Отрощенко В.В.
д.і.н., чл.-кор.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

Науковий редактор випуску:

доктор історичних наук, професор

*Залізник Л.Л.*

Рецензенти:

доктор історичних наук

*Мацкевий Л.Г.*

доктор історичних наук, професор

*Скорий С.А.*

Редактор:

кандидат історичних наук

*Кухарчук Ю.В.*

Свідоцтво про державну реєстрацію засобів масової інформації КВ №8605 від 01.04.2004  
Зареєстровано вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове  
видання в галузі археології.

© Інститут археології НАН України, 2013

© Видавництво «Шлях», 2013

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b>	<b>4</b>
<b>I. СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ</b>	<b>10</b>
<b>Стоянка Андріївка 4</b>	10
<i>Залізняк Л.Л., Кухарчук Ю.В., Озеров П.І., Шевченко Т.О.</i>	
<b>Стоянка Коробчине-курган та її аналоги</b>	48
<i>Залізняк Л.Л., Нездолій О.І.</i>	
<b>II. ВЕРХНІЙ ПАЛЕОЛІТ</b>	<b>75</b>
<b>Стоянка Вись та її місце у верхньому палеоліті України</b>	75
<i>Залізняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І.</i>	
<b>Гравет Центральної України</b>	106
<i>Залізняк Л.Л., Вєтров Д.О., Хоптинець І.М., Озеров П.І.</i>	
<b>III. МЕЗОЛІТ – НЕОЛІТ</b>	<b>194</b>
<b>Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя</b>	194
<i>Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Манько В.О., Сорокун А.А.</i>	
<b>IV. ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ</b>	<b>258</b>
<b>Палеогеографічні дослідження на палеолітичних стоянках басейну Великої Висі</b>	258
<i>Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П.</i>	
<b>Коробчине-кар'єр – дзеркало змін природи у плейстоцені на території Новомиргородщини</b>	268
<i>Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П.</i>	
<b>ВИСНОВКИ</b>	<b>275</b>
<b>SUMMARY</b>	<b>280</b>
<b>ДОДАТОК</b>	<b>284</b>
<b>Дослідження палеолітичних місцезнаходжень басейну Великої Висі у 2004-2008 роках</b>	284
<i>Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П.</i>	

## ВСТУП

У центрі України, вздовж кордону Кіровоградщини з Черкащиною, тече зі сходу на захід степова річка Велика Вись. На думку відомого українського філолога В. Лучика (2005, с.124), її назва походить від давньослов'янського «вись» і означає «розливатися, текти, витікати», що перегукується зі слов'янськими гідронімами Вісла, Висунь. Річка під цією назвою уперше згадується в Іпатіївському літописі під 1190 р., де йдеться про половців, що отаборилися по річках Висях (Літопис Руський, 1989, с. 349). Неодноразово фігурує гідронім Вись і в писемних джерелах козацької доби XVII-XVIII ст.

У пізньому середньовіччі територія Кіровоградщини була частиною Дикого поля, освоєння якого землеробами тривалий час стримувала татарська небезпека. Тому землеробська колонізація українцями лісостепової смуги та степового Надчорномор'я набула військової форми козаччини. Землі по р. Велика Вись входили до Буго-Гардівської паланки Війська Запорізького. Паралельно р.Велика Вись проходив знаменитий Чорний шлях, яким здійснювалися більшість татарських набігів в Україну у XVI-XVII ст., що робило басейн Висі особливо небезпечним для мирного населення. Для попередження про татарські напади на високих могилах уздовж Висі влаштовували козацькі застави, де стояли дерев'яні вежі – фігури. Під час нападів татар на них запалювали смолу, і чорний дим попереджав округу про небезпеку. Козаки не тільки воювали з татарами, але й обживали край. З козацьких хуторів-зимівників по Висі постали сучасні села та міста Новомиргородщини (рис. 1). Зокрема хутор козака Тресяги започаткував Новомиргород.

Протягом усього XVII ст., за часів численних козацьких повстань, Хмельниччини, Руїни Правобережна Україна, зокрема й Кіровоградщина була ареною

## PREFACE

військових дій і зазнала тотального спустошення. Рештки населення переселилися на Лівобережжя, у Гетьманщину. Козацький літописець Самійло Величко писав про ті часи: «Бачив я багато безлюдних міст і замків, спустілі високі як гори вали, нагорнуті людськими руками; ...бачив у запустінні українські поля, широкі долини, чудові гаї і посадки, великі сади, ставки й озера, що позаростали очеретом».

З початку XVIII ст. починається народна колонізація вільних земель лісостепового Правобережжя. Попри заборони влади, погрози «безмилосердного отобрання всего имущества и всегдашнего сидения в тюрьме» і численні караули по Дніпру та Висі, селяни Гетьманщини, Київщини, Поділля масово рушили разом із сім'ями освоювати спустошені Руїною родючі чорноземи басейнів Інгулу, Великої Висі, Синюхи. Особливо масовим було самовільне, попри заборону влади, переселення на «Задніпров'я» козаків та селян із Полтавщини.

З 1730-х років Петербург встановив повний контроль над «Задніпровськими землями». Слідом за народною починається урядова колонізація регіону, керувати якою доручили адміністрації Миргородського полку на чолі з полковником В.П. Капністом.

Протягом другої половини XVIII ст. відбулася русифікація козацького краю. Запорізькі землі Кіровоградщини фактично були анексовані імператрицею Єлизаветою для створення воєнізованої адміністративної одиниці Нової Сербії. У 1775 р. з під стін її столиці – фортеці святої Єлизавети на місці сучасного Кіровограду, 100-тисячне царське військо рушило на руйнування Січі. Козацькі землі були роздані російським поміщикам, переселенцям із Сербії, Болгарії, Греції, Молдавії. Козацькі вольності перетворилися на повіти Російської імперії. Однак, попри зусилля русифікаторів, мешканці краю



**Рис.1.** Намогильна стела XVIII ст. на сільському цвинтарі поблизу Новомиргорода

лишалися носіями вільного козацького духу, який вибухав народними повстаннями. У 1768 р. населення краю брало активну участь в оспіваній Тарасом Шевченком Коліївщині, а в 1917-1922 рр. – у антибільшовицькому повстанні в Холодному яру та народній війні під проводом Нестора Махна.

До середини XVIII ст. р. Велика Вись слугувала кордоном між Річчю Посполитою та Землями Війська Запорізького. За Вись, на вільні козацькі землі тікали від польського гніту селяни. Мабуть тоді народилася поговорка: «Перейшов Вись – тільки п'ятами блись». У 1752-1764 роках річка розмежовувала землі Польщі та створеної на запорізьких землях імператрицею Єлизаветою Нової Сербії. Її адміністративним

центром став Новомиргород, де були розквартировані козаки переведеного з Полтавщини Миргородського полку. Уздовж Великої Висі розмістилися козацькі та гусарські підрозділи, від яких беруть початок деякі села по р. Велика Вись. Річка втратила свій прикордонний статус після третього поділу Польщі у 1793 р., коли кордон Російської імперії відсунули далеко на захід. Пізніше, у XIX ст., прикордонний статус річки трансформувалася в адміністративний кордон між Київською та Херсонською губерніями, а в радянські часи – між Кіровоградською та Черкаською областями.

Річка Велика Вись має довжину 166 км при ширині річища близько 20 м. Попри маловодність річка тече розлогою



**Рис.2.**  
Першовідкривач  
палеоліту  
Новомиргородщини  
Петро Іванович  
Озеров

прадавньою долиною, ширина якої часом сягає кількох кілометрів, а глибина місцями до 40 м. На схилах долини простежуються 2-3 терасові рівні, вкриті потужними лесовими відкладами часів льодовикової доби. Ширина порослої болотною рослинністю заплави від 100 м до 1,5 км. Нижче по течії від м. Новомиргород до с. Лікареве заплава річки має ширину понад 1 км. Вона суцільно вкрита заростями очерету, осоки, верболозу інших болотних рослин, які охороняються державою як Виський заказник болотяної флори.

У районі заказника борти долини прорізані розлогими степовими балками (Троянова, Бирзова, Холодний Яр), по дну яких течуть у бік річки струмки. Численні унікальні стоянки

палеоліту розташовані на схилах та мисах річкової долини й балок, що в неї впадають, безпосередньо над згаданим заказником. Тому пропозиція екологів розширити заказник за рахунок надзаплавних річкових терас, які його оточують, виправдана з археологічної точки зору. Адже цінні для науки археологічні пам'ятки потребують захисту держави від господарської діяльності, що загрожує їм руйнуванням.

Нижче Виського заказника, в с. Коробчине заплава різко звужується до ширини майже 100 м. Пояснюється це виходами на поверхню гранітів Українського кристалічного щита, через які річка прорізала вузький каньйон. У ярах с. Коробчине



**Рис.3.** Відслонення конкрецій кременю в одному з ярів с.Коробчине

виходять на поверхню донні відклади моря мезозойського періоду, які містять велику кількість конкрецій кременю (рис. 3, 4). Більшість із них виглядають як пористі жовта жовтого кольору, мало придатні для обробки. Однак зустрічаються й конкреції щільного темно-сірого кременю, який слугував первісній людині чудовою сировиною для виробництва знарядь праці. Саме це родовище кременю приваблювало первісних мисливців кам'яної доби на річкові схили біля сіл Коробчине, Троянове, Лікареве, Андріївка.

\*\*\*

Першовідкривачем численних палеолітичних стоянок долини річки Велика Вись є знаний у цих краях ентузіаст археології з Новомиргорода Петро Іванович Озеров (рис. 2). Оселившись у 1980 р. в цьому районному центрі Кіровоградщини, він почав методично обстежувати околиці міста у пошуках археологічних артефактів.

Самотужки вивчивши спеціальну літературу, краєзнавець зміг вірно ідентифікувати зібрані на пагорбах уздовж р. Велика Вись численні крем'яні вироби як знаряддя людності палеолітичного часу.

Намагаючись привернути увагу науковців до своїх знахідок, Петро Іванович неодноразово приїздив з ними до Києва, в Інститут археології АН УРСР. Першою старожитностями з Новомиргородщини зацікавилася відомий фахівець з трипільської культури к.і.н. О.В. Цвек. У 80-х рр. вона шурфувала відкриті П.І. Озеровим трипільські поселення Лікареве, Рубаний міст та ін. Численні крем'яні колекції підйомного матеріалу з палеолітичних місцезнаходжень були передані на зберігання в Археологічний музей НАН України к.і.н. Л.В. Кулаковській. Остання відвідала їх, навіть шурфувала, але стаціонарних розкопок не проводила. Між 2004-2008 рр. розвідувальні роботи у басейні





**Рис.4.** Шар кременю на дні титанового кар'єру біля с.Коробчине

р.Вись періодично велися спільними експедиціями Інституту археології НАНУ (д.і.н. В.М.Степанчук) та Київського Національного університету ім. Т. Шевченка (к.і.н. С.М. Рижов), за участі Черкаського педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (М.П. Сиволап) та Інституту географії НАНУ (д.геогр.н. Ж.М. Матвіїшина і к.геогр.н. С.П. Кармазиненко).

Планомірні ж розкопки відкритого П.І. Озеровим куща палеолітичних пам'яток в районі м. Новомиргород розпочала у 2006 р. і провадить упродовж останніх семи років Археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія». Очолює її завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України і по сумісництву керівник магістерської програми НаУКМА «Археологія і давня історія України» д.і.н., проф. Л.Л. Залізняк. До розгортання масштабних археологічних робіт на

Новомиргородщині – з 2001 по 2006 рр. – ця експедиція досліджувала скупчення стоянок доби мезоліту-неоліту біля гирла р. Велика Вись, поблизу хут.Добрянка, що за 50 км на захід від м.Новомиргород.

\*\*\*

Колективна монографія «Найдавніше минуле Новомиргородщини» присвячена публікації багатотисячних колекцій крем'яних виробів, добутих Археологічною експедицією НаУКМА за дванадцять років досліджень стоянок різних періодів кам'яної доби в басейні р.Велика Вись.

Головною робочою силою експедиції були студенти-історики НаУКМА, які проходили археологічну практику в складі експедиції. Крім викладачів (В.О. Шумова, Н.Д. Довженко, к.і.н. О.С. Федорченко) та аспірантів (О.І. Нездолій, Т.О. Шевченко) університету, активну участь у роботі експедиції брали фахівці-палеолітознавці відділу археології кам'яного віку Інституту

археології НАНУ – старші наукові співробітники к.і.н. Ю.В. Кухарчук, к.і.н. М.Т. Товкайло, к.і.н. В.О. Манько, м.н.с. Д.О. Ветров та аспіранти М.М. Беленко й І.М. Хоптинець, які здійснювали керівництво дослідженими археологічними об'єктами. До робіт експедиції в окремі роки долучалися співробітники Чорнобильської археологічної експедиції С.В.Переверзев та А.А.Сорокун, співробітники відділу археології Північно-Західного Надчорномор'я ІА НАНУ д.і.н. І.В.Сапожников та Інституту українознавства МОН України к.і.н. Ю.С.Фігурний. Незмінним учасником експедиції протягом останніх семи років був першовідкривач палеолітичних стоянок Новомиргородщини П.І. Озеров, а також студент-історик Київського Національного університету ім. Т.Шевченка з м.Златополя С.С. Федоров, співробітник археологічної інспекції з м.Кіровограда В.О. Собчук та незмінний водій експедиції А.Й. Недашківський. Геологічні дослідження розкопаних експедицією стоянок здійснювала відомий палеогеограф з Інституту географії НАНУ у Києві д.геогр.н., професор Ж.М. Матвіїшина з учнями к.геогр.н. О.Г. Пархоменком та к.геогр.н. С.П. Дорошкевичем. Протягом кількох років у роботах експедиції брали активну участь студенти-історики з Кіровограду, чому сприяла завкафедри історії України і проректор Кіровоградського педагогічного університету І.А. Козир.

Слова подяки хочеться висловити також чудовим людям Новомиргородщини, які всіляко допомагали колективу експедиції у вирішенні робочих і побутових питань, а саме:

мешканцям с.Троянове Катерині та Григорію Самченкам і с.Лікареве Галині Лук'янівні, Світлані Іванівні та Володимир

Григоровичу Лило – за надання приміщень для проживання співробітникам експедиції; орендарям і фермерам с.Троянове Юрію Вікторовичу та Олексію Вікторовичу Зайчукам – за багаторічну безвідмовну і безкорисливу допомогу в організації побуту й роботи експедиції. Орендарю с.Коробчине Олегу Миколайовичу Пшеничному – за дозвіл на проведення розкопок на його землях. Фермеру с. Лікареве Людмилі Бойко – за неодноразову безвідмовну допомогу транспортом;

головам сільрад сіл Коробчине та Рубаний Міст Володимирі Адріановичу Плахотнику та Миколі Олександровичу Доничу – за всіляке сприяння роботі експедиції; керівництву титанового кар'єру «Велта», що в с.Коробчине, і персонально головному гірничому майстру кар'єру Семенюку Олегу В'ячеславовичу – за допомогу археологам у їхній роботі в кар'єрі.

Особлива подяка міському голові м. Новомиргород Якову Борисовичу Немировському – за постійну увагу, підтримку і допомогу експедиції. Розуміння проблем експедиції та наукового значення її досліджень вочевидь пояснюється, перш за все тим, що Яків Борисович сам науковець, кандидат технічних наук. Вихід цієї книги був би неможливим без фінансової допомоги очолюваної ним міської ради.

Багаторічним спонсором археології в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» є директор Інституту класичної археології Техаського університету США професор Джозеф Картер. Без його стипендій студентам-археологам та фінансової допомоги Археологічній експедиції НаУКМА результати її досліджень були б значно скромнішими.

Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 13. – К.: Шлях, 2010. – С. 208-228.

Товкайло М.Т. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків *Ostrakoda* (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні) // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 27-36.

Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр у с. Майданецкое // Новые исследования по

археологии Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 87-99.

Biagi P. & Spataro M. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education. – RPRP 6-7. – 2005. – P.35-40.

Biagi P. Shennan S. & Spataro M. New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education. – RPRP 6-7. – 2005.- P.41-50.

---

---

## ПАЛЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

---

---

---

---

## PALAEOGRAPHIC RESEARCH

---

---

### ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНКАХ БАСЕЙНУ ВЕЛИКОЇ ВИСІ

У 2010 році, за запрошенням начальника Археологічної експедиції НаУКМА Л.Л. Залізняка, співробітниками відділу палеогеографії Інституту географії НАН України Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Дорошкевичем були проведені палеопедологічні дослідження верхньочетвертинних відкладів на п'яти палеолітичних стоянках (Вись, Озерове, Коробчине-Курган, Троянове 4В та Андріївка 4) в басейні р. Велика Вись біля м.Новомиргород на Кіровоградщині. Метою робіт було з'ясування питань генезису і стратиграфії відкладів, уточнення результатів попередніх досліджень та власне палеогеографічні реконструкції природних умов часу проживання давньої людини.

На палеолітичних стоянках були досліджені відклади голоценового (hl), бузького (bg), витачівського (vt) та удайського (ud) горизонтів, згідно стратиграфічної схеми розчленування четвертинних відкладів України (Веклич та ін. 1993). У 2012 році Андріївці 4 експедицією Л.Л. Залізняка були досліджені ще давніші горизонти плейстоценових відкладів (прилуцький (pl), тясминський (ts) та кайдакський (kd)) і виявлено ще один культурний шар з артефактами.

При палеогеографічних реконструкціях враховувалися результати ширших досліджень з просторово-часової кореляції палеогеографічних умов четвертинного періоду для території України (Матвіїшина та ін. 2010) і конкретно для Середнього Побужжя (Матвіїшина, Дорошкевич 2010). Палеопедологічні дослідження включали детальний макроморфологічний опис

горизонтів різновікових відкладів на пізньопалеолітичних стоянках, відбір зразків та мікроморфологічний аналіз (вивчено 35 шліфів із непорушеною структурою з генетичних горизонтів ґрунтів та лесів). Методика палеопедологічних досліджень детально описана в монографії М.Ф. Веклича, Ж.М. Матвіїшиної, В.В. Медведєва та ін. (Веклич та ін. 1979), тому ми не будемо детально зупинятися на цьому питанні. Лише відмітимо важливу роль мікроморфологічного аналізу, який, на відміну від інших методів, надає можливість розглядати під мікроскопом зразки з ґрунтів у непорушеному стані та спостерігати природне співвідношення компонентів мікробудови, що неможливо виявити іншими методами які, в основному, використовують усереднені дані. Окрім того, мікроморфологічний аналіз надає можливість виявити індивідуальні риси мікробудови відкладів характерні для окремих стратиграфічних горизонтів (Матвіїшина 1982) та з'ясувати питання генезису відкладів, діагностуючи ознаки тих чи інших елементарних ґрунтоутворювальних процесів. Опускаючи висвітлення всього процесу палеопедологічних досліджень, подаємо лише їх основні результати та висновки.

Стоянка **Вись** знаходиться за 1,3 км на північний-схід від с. Лікареве. Це єдина в Україні стоянка, крем'яний інвентар якої близький до комплексів стрелецької культури селетського технокомплексу басейну Дону, але містить також вироби оріньякської культурної традиції ранньої пори верхнього палеоліту (Залізняк та ін. 2008; Залізняк та

ін. 2010). Вона розташована на лівому березі річки Велика Вись, на геоморфологічному рівні третьої надзаплавної (прилуксько-удайської) тераси.

У 2008 році відклади стоянки були досліджені палеопедологічним методом з використанням мікроморфологічного аналізу Ж.М. Матвіїшиною та О.Г. Пархоменком (Матвіїшина, Пархоменко 2008). У 2010 році, з метою уточнення стратиграфії та з'ясування питань генезису і палеогеоморфології відкладів, в межах стоянки досліджено основний профіль та ще три шурфи.

Сучасний (*голоценовий*) ґрунт визначений як лучний чи лучно-чорноземний, а результати палеопедологічного дослідження, в т.ч. мікроморфологічного, опубліковані (Матвіїшина, Пархоменко 2008). Риси макро- та мікробудови голоценового ґрунту (глибока гумусованість профілю, відносна вилуженість маси від карбонатів та її добра агрегованість) вказують на його формування під вирішальним впливом біогенно-акумулятивних процесів (гумусоутворення і гумусонакопичення), що підтверджує визначення сучасного ґрунту як *лучно-чорноземного*. Лучно-чорноземні ґрунти сформувалися на низькій терасі в умовах близькості до поверхні ґрунтових вод.

*Бузький* горизонт представлений *білясто-брудно-палевими лесоподібними суглинками*, які значно перетворені ґрунтовою фауною. Еолово-делювіальне походження лесоподібних суглинків вказує на їх формування протягом холодного етапу розвитку плейстоценової природи в умовах перигляціального клімату. Цей факт підтверджується ознаками кріогенних процесів: соліфлюкційними деформаціями матеріалу, полігональними морозобійними тріщинами та розбитістю верхньої межі, що зафіксовані у світі витачівських ґрунтів (рис. 3). Відклади бузьких лесів сильно перетворені внаслідок життєдіяльності ґрунтової фауни.

Макро- та мікроморфологічні дані дослідження світи *витачівських* ґрунтів вказують на специфічність природних умов

часу їх формування. Карбонатність та мала потужність профілів витачівських ґрунтів вказують на їх степовий, а можливо й сухостеповий генезис. Характер їх мікробудови (Матвіїшина, Дорошкевич, 2011) у вигляді злитих блоків, в середині яких щільно упаковані нодульні стягнення карбонатно-залізисто-глинистої речовини, вказує на контрастні, змінно-волого-посушливі умови їх формування, що сприяли, з одного боку, сегрегації глинистої речовини з колоїдних розчинів, а з іншого, при перезволоженні маси – їх розчину. Значна оглиненість, озалізненість та карбонатність маси, вивітреність зерен мінерального скелету вказують на сприятливіші за сучасні умови для проходження процесів вивітрювання. Нами витачівські ґрунти визначено, як *дерново-бурий* ґрунт заключної стадії ( $vt_c$ ), *бурий* ґрунт пізнього кліматичного оптимуму ( $vt_{b_2}$ ) та *темно-бурий дерново-алювіальний* ґрунт раннього оптимуму ( $vt_{b_1}$ ), який сформувався на субаквальних супіщано-легкосуглинкових відкладах прилуксько-удайської тераси.

Крем'яні вироби культурного шару селетського технокомплексу ранньої пори верхнього палеоліту, що датується Л.Л.Залізником 30-34 тис. р. тому, залягали у верхній частині горизонту  $vt_{b_2}$ , фіксуючи денну поверхню пам'ятки. Однак частина кременів по кріогенним тріщинам потрапила як у вищий горизонт  $vt_c$ , так і в низи  $vt_{b_2}$ . Витачівські ґрунтові відклади, до яких приурочені знахідки матеріальної культури, є палеогеографічними індикаторами природних умов часу життєдіяльності палеолітичної людини.

Під витачівською ґрунтовою світою залягає *удайський* горизонт, який представлений потужною товщею сірувато-бурувато-палевих, однорідних, пухких, слабооглесених, приховано-шаруватих легкосуглинково-супіщаних субаквальних відкладів. Нижче ці відклади, ймовірно, перекривають алювій холодної фази.

Стоянка **Озерове** граветської традиції знаходиться за 1 км на південний захід від с. Лікареве. Розріз розташований на мисі

1



2



**Рис. 1.** Стратиграфія відкладів на археологічній стоянці Вись з голоценовим (hl), бузьким (bg) та витачівським (vt) горизонтами

**Рис. 2.** Світа витачівських ґрунтів розбита полігональними морозобійними тріщинами, які заповнені бузьким лесовим матеріалом

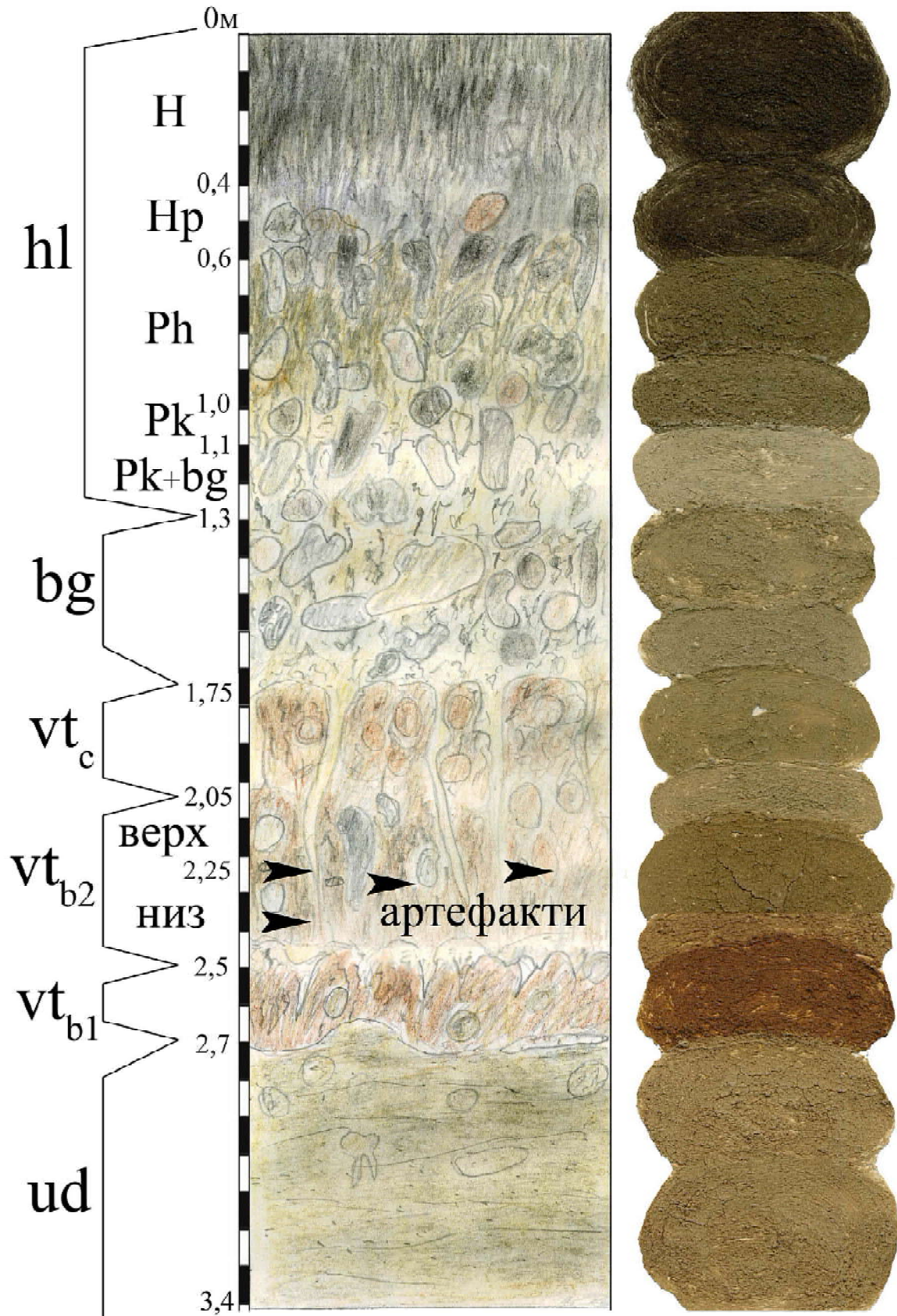


Рис. 3. Зарисовка основного шурфу зі стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу

давньої балки, на лівому березі р. Велика Вись, на пологому схилі межиріччя північної експозиції. На пам'ятці досліджено відклади голоцену та верхнього плейстоцену. Крем'яні артефакти містяться у верхах бузького лесового горизонту, інтенсивно поруйнованого кротовинами. Палеопедологічні дослідження проведені в найбільш стратиграфічно повній розчистці (рис. 4).

Дані педологічного дослідження сучасного ґрунту (потужний ґрунтовий профіль, поступові переходи між генетичними горизонтами, темно-сіре, до чорного, забарвлення, поступове зменшення кількості гумусу та освітлення матеріалу з глибиною, розвиток складних мікроагрегатів, розвинута система порожнинного простору, різноманітні новоутворення карбонатів кальцію), дозволяють визначити його як *чорнозем типовий*.

Крем'яні вироби гравецької культурної традиції (технокомплексу) середньої пори верхнього палеоліту, за Л.Л.Залізняка, залягали в шарі суттєво поруйновано кротовинами палевого бузького лесу. Особливості макро- та мікробудови бузьких *лесоподібних суглинків* (карбонатність, співрозмірність зерен первинних мінералів з лесовими часточками) вказують на формування цих відкладів у холодних і сухих перигляціальних умовах холодного степу.

Результати палеопедологічного дослідження *витачівських* ґрунтів вказують на субаеральні умови часу їх формування. Зокрема, карбонатність, незначна потужність та монолітність їх профілів вказує на степовий, а можливо й сухостеповий генезис. Дані мікроморфологічного дослідження сегрегованої у вигляді нодулів карбонатно-заліристо-глинистої речовини, злитих блоків, розділених порами-тріщинами (Матвіїшина, Дорошкевич, 2011), вказують на такі умови ґрунтоутворення, коли глиниста речовина, внаслідок перезволоження, спочатку розбухала, а потім, в періоди посушення, сегрегувалася з колоїдних розчинів в нодульні стяжіння. Нами витачівські ґрунти визначено, як *бурий* ґрунт пізнього кліматичного

оптимуму ( $vt_{b_2}$ ) та *темно-бурий* ґрунт раннього оптимуму ( $vt_{b_1}$ ), що сформувалися на удайських лесоподібних суглинках в умовах специфічного клімату, доволі контрастного, змінно-волого-посушливого.

**Коробчине-Курган** – стоянка ранньої пори пізнього палеоліту чи пережиткового мустье (?) знаходиться за 1-1,5 км на південний схід від с. Коробчине. Шурф глибиною 2 м був закладений на вирівняній підвищеній ділянці плакору, на лівому березі р. Велика Вись, за 70 м на південний-схід від скіфського кургану висотою 4,5 м – найвищої точки цієї місцевості. Рослинний покрив характеризується штучно насадженою молодю (5-6 річною) акацією та різнотравно-злаковим трав'янистим покривом.

У розрізі шурфу досліджено сучасний ґрунт та відклади витачівського й удайського горизонтів (рис. 5). Крем'яні артефакти знаходяться у відкладах під карбонатним горизонтом сучасного ґрунту, ймовірно, у всій товщі витачівського горизонту.

За сумою педологічних ознак (потужний гумусово-акумулятивний профіль, поступові переходи між генетичними горизонтами, складна мікроагрегованість, карбонатність маси, чіткий Pk) сучасний ґрунт віднесено до *чорнозему типового*, який перекриває витачівську ґрунтову світу.

Світа *витачівських* ґрунтів представлена схожими генетичними типами ґрунтів, які були також досліджені на пам'ятці Озерове. Для них характерні специфічні ознаки мікробудови у вигляді злитих блоків, розділених порами-тріщинами, нодульні утворення заліристо-карбонатно-глинистої речовини в середині блоків, карбонатні новоутворення, підвищені озалізованість та оглиненість маси. Нами ці ґрунти визначено, як *бурий* ґрунт пізнього кліматичного оптимуму ( $vt_{b_2}$ ) та *темно-бурий* ґрунт раннього оптимуму ( $vt_{b_1}$ ), який сформувався на удайських лесоподібних суглинках.

Оброблені людиною кремені, за повідомленням Л.Л.Залізняка, зустрічалися з поверхні до глибини 2 м, тобто до верхів удайського горизонту. Однак якщо в



сучасному ґрунті та в удайському лесі кремені поодинокі й невеликі за розміром, то у витачівському горизонті (особливо у  $vt_{b2}$  на глибині 1,2-1,5 м) їх найбільше. Враховуючи значну кількість кротовин, розсіювання дрібних артефактів по вертикалі вище і нижче культурного шару пов'язане саме з діяльністю землерийної фауни. Вироби демонструють поєднання мустьєрської техніки обробки кременю з окремими артефактами властивими верхньому палеоліту. На думку Л.Л.Залізняка, морфологія крем'яних знахідок та їх залягання у витачівському ґрунті дозволяють віднести їх до ранньої пори верхнього палеоліту (40-27 тис. р.т.), чому не суперечить і стратиграфія відкладів пам'ятки.

Стоянка **Троянове 4 В** – пізньопалеолітична пам'ятка зі знахідками гравецької технотрадиції обробки кременю. Знаходиться на відстані 1 км на північ від крайніх будівель с. Троянове. Досліджений шурф розташований на виступі пологого схилу вододілу із заходу та сходу оточеного пологими балками. Абсолютна висота поверхні над рівнем моря – 162 м.

У шурфі досліджено відклади сучасного чорноземного ґрунту з генетичними горизонтами  $Nk_{орн.}$ ,  $Nk$ ,  $Нрк$ ,  $Phk$  та  $Pk+bg$ , а також сильно перетворені процесами сучасного ґрунтоутворення лесові відклади бузького стратиграфічного горизонту (рис. 6).

Морфологічні особливості профілю сучасного ґрунту повністю відповідають зональним ґрунтам території дослідження, тобто *чорнозему типовому*, сформованому на бузьких лесах. Матеріал бузького горизонту сильно змінений (наявність численних кротовин та червоточин, неоднорідність забарвлення), що є наслідком інтенсивних біогенно-аккумулятивних процесів сучасного чорноземного ґрунтоутворення.

Крем'яні артефакти приурочені до верхньої частини бузького лесу. Отже життєдіяльність носіїв гравецької традиції обробки кременю пов'язана з бузьким часом, коли холодні та аридні умови перигляціального степу сприяли еоловому накопиченню освітленого лесового матеріалу.

Палеопедологічні дослідження відкладів на стоянці **Андріївка 4** (з мустьєрським технокомплексом) були проведені в шурфі, закладеному на схилі південної експозиції крутизною 7-10° на правому березі р. Велика Вись, між селами Троянове та Андріївка. Приблизна висота денної поверхні над рівнем сучасної заплави близько 30 м.

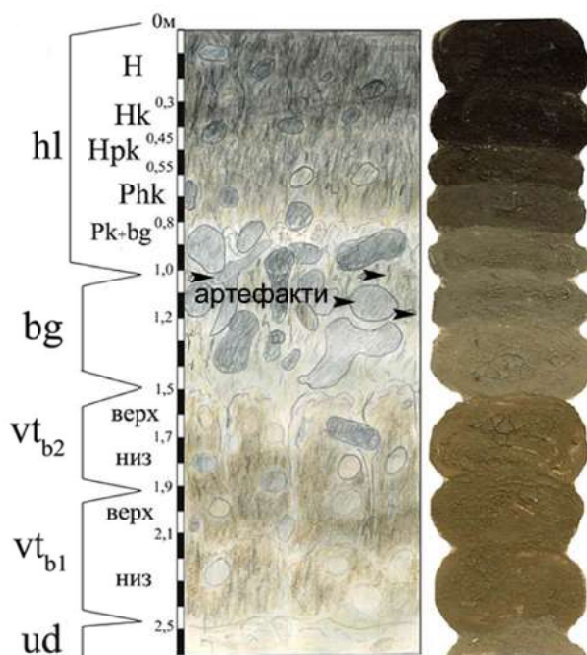
У шурфі, дослідженому у 2010 році, виявлено наступні стратиграфічні горизонти четвертинних відкладів: голоценовий, бузький, витачівський та удайський (рис. 7). Мустьєрські артефакти в інсітному положенні виявлено у витачівському горизонті. У перевідкладеному стані вони також зустрічаються у бузькому лесі та на поверхні сучасного ґрунту.

У 2012 р. експедиція Л.Л. Залізняка провела додаткові дослідження, зокрема було закладено шурф глибиною понад 6 м, в якому був виявлений ще один культурний шар – у нижній частині удайського лесу, на глибині 3,6-4,0 м. Цей культурний шар містив непагіновані кремені мустьєрської технології та кістки тварин, у тому числі епіфізі мамонта.

У 2010 році в шурфі були описані відклади наступних стратиграфічних горизонтів.

**Сучасний** ґрунт (з генетичними горизонтами  $N_d$ ,  $Nk_{орн.}$ ,  $Нрк$ ,  $Phk$ ,  $Pk+bg$ ) має потужність до 0,7 м. Його морфогенетичні особливості (наявність добре виражених гумусового та гумусового-перехідних горизонтів, поступові переходи, незначна потужність і різка межа між ними, а також добра агрегованість маси, поруч з наявністю великої кількості кротовин, червоточин, дендритів, наявність горизонту карбонатного ілювію та високе положення карбонатів в профілі) дозволяють віднести його до *чорнозему типового* малогумусного, частково змитого внаслідок сільсько-господарської діяльності на схилі.

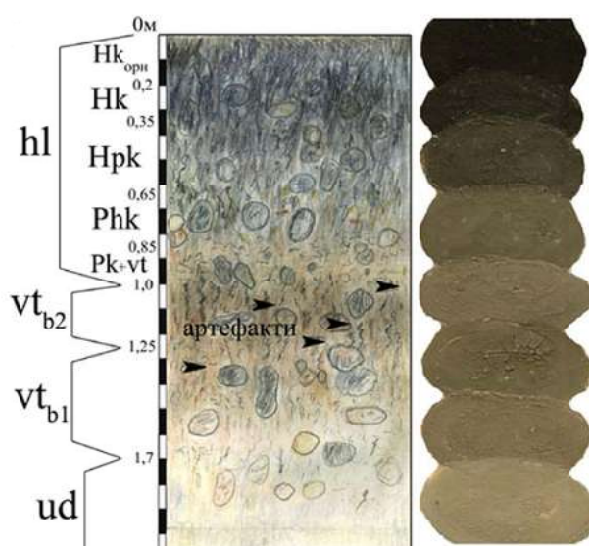
**Бузький** горизонт представлений горизонтом *світло-палевого лесу* – неоднорідного (наслідок інтенсивної діяльності ґрунтової фауни та флори: кротовини, червоточини, дендрити) грудкувато-розсипчастого, карбонатного. Карбонати у вигляді міцелію, трубочок та



**Рис. 4.** Розріз плейстоценових відкладів на верхньопалеолітичній археологічній стоянці Озерове: **а)** польова зарисовка основного шурфу зі стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу; **б)** фото профілю розчистки з відкладами голоценового (hl), бузького (bg), витачівського (vt) та удайського (ud) стратиграфічних горизонтів.

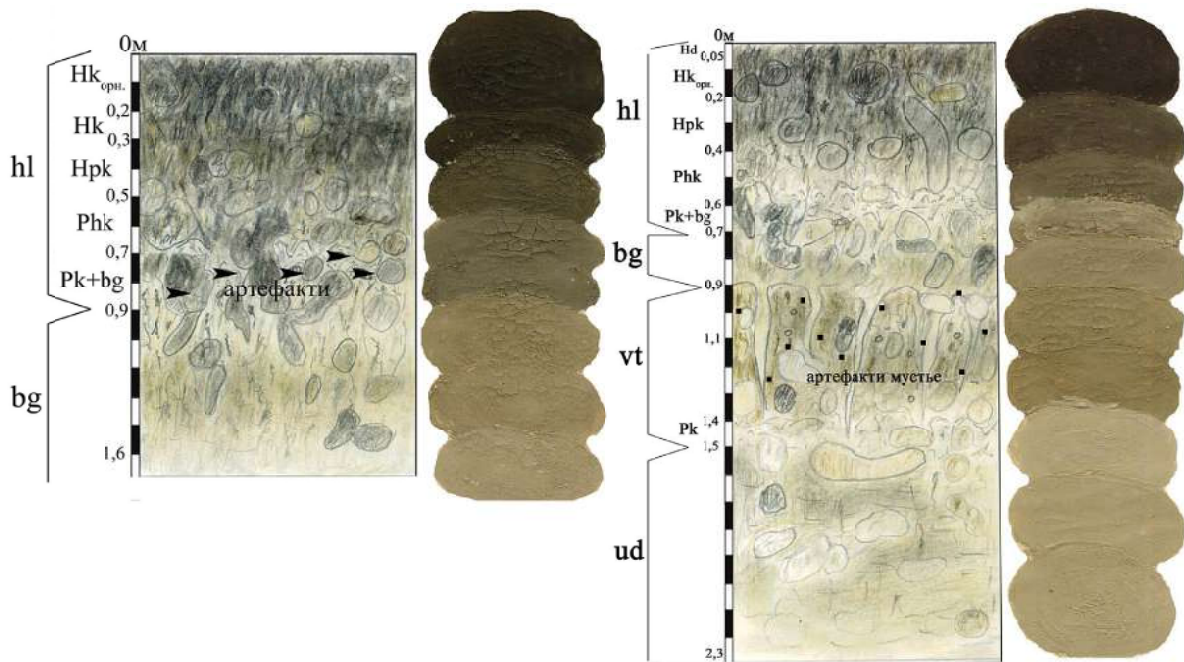
просочення. Перехід чіткий за кольором, гранулометричним складом та деяким ущільненням матеріалу, межа розмита.

**Витачівський** горизонт теж неоднорідний (сильно порушений діяльністю ґрунтової фауни та криогенними процесами бузького часу, які діагностовані за морозобійними тріщинами, клинами і структурними деформаціями матеріалу). Він представлений товщею ущільнених, слабо озалізненних та оглинених середньо-суглинкових *ґрунтових відкладів*, які мають монолітний профіль і слабо диференціюються на генетичні горизонти. Достатньо умовно розділені на верхню (0,9-1,1 м) та нижню (1,1-1,5 м) частини. У нижній частині товщі чітко виділяється горизонт карбонатного ілювію, а відклади мають буріші відтінки забарвлення у порівнянні з верхньою частиною.



**Рис. 5.** Розріз четвертинних відкладів на палеолітичній пам'ятці Коробчине-Курган: **а)** польова зарисовка зі стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу (за Ж.М. Матвішиною); **б)** фото розчистки з відкладами голоценового (hl), витачівського (vt) та удайського (ud) горизонтів.

Крем'яні артефакти доби мустьє залягали у витачівському горизонті, тяжіючи до його верхів. Їх інсїтне положення часто порушене внаслідок інтенсивних криогенних процесів бузького часу, що призвели до структурних деформацій матеріалу витачівського ґрунту та відповідно переміщень артефактів, які у ньому містилися. Кремені в положенні *in situ* приурочені до інтервалу 0,9-1,3 м, де їх поверхня вкрита густою білою пащиною, а нижня – вапняковою кіркою, під якою кремій патинований злегка, до блакитного кольору. Наявність мустьєрських артефактів у товщі бузького лесу та на поверхні сучасного ґрунту пояснюється переміщенням матеріалу вниз по схилу внаслідок делювіальних процесів у післявитачівський час (каталізатором для яких стали вищезазначені криогенні процеси), діяльністю ґрунтової фауни та сучасною антропогенною діяльністю людини, зокрема оранкою.



**Рис. 6.** Розріз субаеральних плейстоцен-голоценових відкладів на пізньо-палеолітичній стоянці Троянове: **а)** польова зарисовка шурфу зі стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу; **б)** фото профілю розчистки з відкладами голоценового (hl), та бузького (bg) горизонтів.

Під витачівськими відкладами залягає **удайський** горизонт, який представлений пухкими, карбонатними, доволі однорідними *світло-палевими лесами*, з кротовинами, виповненими бурим витачівським матеріалом.

У поглибленому в 2012 році шурфі описані також більш потужний удайський лесовий горизонт (до глибини 4,2 м), у нижній частині якого виявлені артефакти нижнього культурного шару, а також прилукський, тясминський та кайдакський горизонти.

**Прилукський** похований ґрунт (4,2-4,9 м) – темніший і щільніший порівняно з перекриваючим його удайським лесом, має з останнім досить чітку межу. Горизонт сильно побитий морозними тріщинами, що починаються з його поверхні. Безпосередньо над нею простежено тонкий (до 2-3 см), уривчастий прошарок іржавого кольору. Аналогічний прошарок простежено

**Рис. 7.** Розріз субаеральних плейстоцен-голоценових відкладів на палеолітичній стоянці Андріївка 4: **а)** польова зарисовка шурфу зі стратиграфічним розчленуванням відкладів та примазками натурального матеріалу; **б)** фото профілю розчистки з відкладами голоценового (hl), бузького (bg), витачівського (vt) та удайського (ud) горизонтів.

всередині горизонту, на глибині 4,6 м та в удайському лесі, на глибині 3,3 м.

**Тясминський** горизонт (4,9-5 м) – тонкий світлий прошарок, що розділяє прилукський та кайдакський поховані ґрунти. Сформувався під час короткого похолодання.

**Кайдакський** ґрунт (5-6,2 м) простежений на дні шурфу до глибини 6,2 м. Являє собою щільний, темно-бурий, червонястий суглинок із залістими прожилками.

Аналізуючи численні фото шурфу Андріївки 4, дослідженого у 2012 р., ми припускаємо дві інтерпретації стратиграфічної приналежності артефактів нижнього культурного шару. Перша: артефакти приурочені до нижньої частини удайського горизонту. Друга: артефакти залягають у верхній частині прилукського ґрунту, а саме, приурочені до сухо-степового ґрунту сформованого у доволі аридних умовах заключної стадії прилукського ґрунтоутворення (р<sub>1</sub>).

**Висновки.** У наш час територія басейну Великої Висі відноситься до лісостепової зони, в якій чергуються степові та лісові ділянки переважно з широколистяними породами. Сучасні (*голоценові*) ґрунти представлені чорноземами типовими, які сформувались у зоні лісостепу в межах степових ділянок і відображають сучасні фізико-географічні умови даної території. Для них характерні добре розвинутий ґрунтовий профіль (потужністю до 1 м), глибока гумусованість (на глибину понад 0,8 м), грудкувато-зерниста структура, характер профілю чорноземного типу з генетичними горизонтами Н, Нк, Нрк, Phk і Pk, наявність великої кількості кротовин та червоточин, неглибоке залягання карбонатів. У мікроморфологічній будові для гумусових горизонтів сучасних ґрунтів характерна складна мікроагрегованість з агрегатами високого порядку, які розділені розгалуженою системою звивистих пор, добре скоагульований гумус, переважно типу муль, пилувато-плазменна елементарна мікробудова, гумусово-карбонатно-глиниста плазма, просочена крипто- та мікрокристалічним кальцитом, в порах велика кількість новоутворень кальциту. Досліджені на стоянці Вись лучно-чорноземні ґрунти є азональними. Їх формування пов'язане з геоморфологічним положенням на низькій терасі та близькістю горизонту ґрунтових вод.

У *бузький* час, що відповідає, можливо, найхолоднішому в плейстоцені етапу, в умовах перигляціального клімату, формувались білясто-палеві лесоподібні суглинки і леси, для яких характерна типова лесова мікробудова (добра відсортованість матеріалу, співрозмірність пилуватих зерен скелету з лесовими часточками, карбонатність). На розвиток інтенсивних кріогенних процесів протягом цього часу вказують соліфлюкційні деформації та морозобійні тріщини, які часто деформують та розсікають підстилаючий витачівський горизонт. З бузьким лесом пов'язані культурні шари граветського технокомплексу (Троянове 4А, 4В, Озерове), артефакти якого

датовуються в межах 27-20 тис. р. тому (за Л.Л. Залізнякам).

Будова *витачівської* ґрунтової світи найкраще простежується на стоянці Вись. Тут досліджено сильно деформовані бузькими кріогенними процесами дерново-бурий ґрунт заключної стадії, бурий ґрунт пізнього оптимуму та темно-бурий дерново-алювіальний ґрунт раннього оптимуму, що сформувався на супіщано-легкосуглинкових відкладах прилуксько-удайської тераси. Переважну більшість крем'яних виробів селетського технокомплексу ранньої пори верхнього палеоліту знайдено у верхній частині ґрунту  $vt_{b2}$ . На цьому рівні, очевидно, знаходилась денна поверхня стоянки. Аналогічний кремій, у значно меншій кількості, зустрічався також як вище ( $vt_c$ ), так і нижче (низ  $vt_{b2}$ ) основного рівня залягання знахідок. Розсіювання крем'яних виробів по вертикалі сягало 30-40 см, що, очевидно, пояснюється руйнацією культурного шару кріогенними явищами. Оскільки ґрунт раннього оптимуму витачівського часу нами визначено як темно-бурий дерново-алювіальний, то стоянка давніх мисливців початку верхнього палеоліту була розташована на низькій терасі давньої Висі, у той час першій надзаплавній, близько до русла річки, можливо навіть на рівні високої заплави. Формування даного типу ґрунту передбачає певний рівень зволоження внаслідок близькості ґрунтових вод та інтенсивний розвиток дернових процесів на супіщано-суглинкових породах в умовах відкритих просторів заплави під трав'янистою рослинністю.

Типові субаеральні витачівські ґрунти, які були досліджені на стоянках Озерове та Коробчине, нами віднесено до бурих ( $vt_{b2}$ ) та темно-бурих ( $vt_{b1}$ ). Дані палеопедологічного дослідження цих відкладів вказують на специфічні умови їх формування, оскільки точних аналогів витачівським ґрунтам в сучасному ґрунтовому покриві України немає. За своїми властивостями витачівські ґрунти чітко виокремлюються серед інших верхньоплейстоценових викопних ґрунтів. Вони короткопрофільні, оглинені та

озалізнені, мають монолітні буроклірні профілі, розбиті кріогенними процесами верхню межу. Їх мікроморфологічні ознаки також специфічні – компактна щільна мікробудова у формі злитих блоків, розділених порами-тріщинами, в середині яких виділяються округлі стяжиння залізо-карбонатно-глинистої речовини, наявні мікроорштейни.

Приуроченість матеріальних артефактів верхнього (першого) культурного шару на пам'ятці Андріївка 4 до витачівського горизонту вказує, що життєдіяльність неандертальців відбувалась у теплий палеогеографічний етап плейстоцену. Щодо природних умов часу формування витачівських відкладів, то палеогеографічні та палеопедологічні дані досліджень проведених на стоянках Вись, Озерове та Коробчине, свідчать про досить специфічні природні умови того часу. Зокрема, короткопрофільність та карбонатність витачівських ґрунтів вказують на досить аридні умови часу їх формування; значна оглиненість та озалізненість (бурі відтінки забарвлення матеріалу) – на достатньо теплі природні обстановки, сприятливі для процесів вивітрювання; наявність у нижній частині горизонту карбонатного ілювію та сліди життєдіяльності землерійів – на степові обстановки; специфічні індивідуальні мікроморфологічні ознаки (нодульні стяжиння органо-залізо-глинистих речовин, мікроорштейни) – на змінно-волого-посушливі умови, які сприяли сегрегації мінеральних речовин з колоїдних розчинів. Таке поєднання природних факторів можливе лише в умовах специфічного клімату, доволі контрастного, змінно-волого-посушливого, ариднішого за сучасний.

Оскільки артефакти верхнього культурного шару Андріївка 4 залягають у витачівських ґрунтових відкладах, то мустьєрська стоянка неандертальців була розміщена на геоморфологічному рівні однієї з надзаплавних терас добре виробленої долини р. Велика Вись. Дослідження,

проведені експедицією Л.Л. Залізняка у 2012 році, дозволяють говорити про наявність на пам'ятці Андріївка 4 ще як мінімум двох горизонтів автоморфних викопних ґрунтів (ймовірно прилукський лучний та кайдакський лісовий (можливо дерновий?)), що вказує на високий палеогеоморфологічний рівень часу існування стоянки з верхнім культурним шаром – як мінімум третьої надзаплавної тераси, а можливо й схилу вододілу.

В *удайський* час, в умовах перигляціального клімату (на що вказує типова лесова мікробудова) та літературні дані (Сіренко, Турло 1986; Матвійшина, Герасименко та ін. 2010), на межиріччях та їх схилах формувалися лесоподібні суглинки (Озерове, Андріївка 4), а в заплаві давньої Висі, що зараз представлена прилуксько-удайською терасою (стоянка Вись), нагромаджувалися супіски та суглинки. У порівнянні з бузькими відкладами, седиментогенез удайських відкладів відбувався в дещо вологіших та менш холодних умовах.

Саме до нижньої частини удайського горизонту приурочені крем'яні артефакти і палеонтологічні рештки нижнього культурного шару стоянки Андріївка 4. Практично повна відсутність патини на кременях, а також гарна збереженість кісток, може бути пояснена швидкою консервацією решток внаслідок інтенсивних процесів удайського лесонакопичення. У той же час, інтенсивна патинізація кременів верхнього шару пояснюється їх тривалим перебуванням на поверхні в умовах впливу прямої сонячної радіації, перепадів температур, вологості і т.п.

Можливо також, що життєдіяльність первісної людини, свідчення про перебування якої збережені в артефактах нижнього культурного шару стоянки Андріївка 4, була пов'язана із заключною фазою прилукського палеогеографічного етапу, з часом, коли відбувались еволюційні зміни кліматичних умов від теплих до холодних. Це питання потребує подальших детальних досліджень.

## КОРОБЧИНЕ-КАР'ЄР – ДЗЕРКАЛО ЗМІН ПРИРОДИ У ПЛЕЙСТОЦЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ НОВОМИРГОРОДЩИНИ

У липні 2011 року співробітниками Інституту географії НАН України, Ж.М. Матвішиною та С.П. Дорошкевичем, за запрошенням начальника Археологічної експедиції НаУКМА Л.Л. Залізняка, були проведені нові палеопедологічні дослідження субаеральних відкладів голоцену-плейстоцену в кар'єрі з видобутку титанової руди (Бирзулівське родовище ільменіту) поблизу с. Коробчине Новомиргородського району Кіровоградської області.

Район дослідження є цінним не тільки у зв'язку з вирішенням фундаментальних наукових проблем з історії розвитку природи у минулому, а й для з'ясування регіональної стратиграфії плейстоценових відкладів, до яких у басейні Великої Висі приурочені численні археологічні пам'ятки палеоліту. Це дасть можливість скорелювати дані палеогеографічної етапності з розвитком археологічних культур палеоліту та відтворити природні умови у плейстоцені. Досягнення поставленої мети вимагало виконання наступних завдань: здійснити стратиграфічне розчленування четвертинних відкладів; виявити особливості їх будови, літології, послідовності нашарувань, палеогеоморфології тощо; на основі комплексних палеопедологічних досліджень визначити генетичні типи ґрунтів і лесів як індикаторів палеогеографічних умов окремих етапів плейстоцену.

Теоретичні, методичні та практичні передумови палеопедологічних досліджень висвітлені в численних працях співробітників відділу палеогеографії Інституту географії НАН України (Веклич та ін. 1974, 1979; Веклич 1982; Матвішина 1982; Матвішина

та ін. 2010; Сіренко, Турло 1986 та ін.), тому не будемо детально на цьому зупинятися.

На час проведення палеопедологічних досліджень площа кар'єру становила близько 5 га. Північно-західна частина кар'єру впирається в розчленовану балку зі струмком, що впадає у р. Велику Вись. У балці на денну поверхню виходять жовна кременю, що слугували сировиною для виготовлення крем'яних знарядь давньої людини. Артефакти приурочені до низів сучасного ґрунту та витачівського горизонту і датуються, за Л.Л. Залізником, верхнім палеолітом. Загальна стратиграфія відкладів кар'єру знизу догори наступна: граніти, жорства гранітів, кора вивітрювання гранітів (каолін), піски з промисловим вмістом ільменіту, крем'яна товща, піски київської світи (верхній еоцен), зеленувато-сірі піски харківської світи (нижній-середній олігоцен), білясті піски полтавської світи (верхній олігоцен – нижній-середній міоцен), бурі глини міоцену, відклади пліоцену, плейстоцену та голоцену (рис. 1).

Об'єктом більш детальних палеопедологічних досліджень були плейстоценові та голоценові відклади (рис. 2, 3). З поверхні в кар'єрі досліджено п'ять розчисток із різновіковими відкладами від голоценового до сульського горизонтів. Короткі результати проведених досліджень наступні.

**Голоценовий** горизонт (hl); 0,0-1,2 м Представлений сучасним ґрунтом – *чорноземом типовим середньогумусним*, з генетичними горизонтами  $H_d$ ,  $H_{орн.}$ ,  $H(k)$ ,  $H_p(k)$ ,  $Ph(k)$ ,  $Phk$  та  $Pk+bg$ . У верхній частині ґрунт має коричнювато-темно-сіре до чорного забарвлення, з глибиною набуває

сірувато-палевих відтінків. Ґрунт пухкий, піщано-пилуватий, легкосуглинковий, грудкувато-зернистий, з великою кількістю червоточин і кротовин. Переходи між генетичними горизонтами поступові. З глибини 0,3 м починає слабко скипати з 10 % розчином HCl, карбонатний ілювій знаходиться на глибині 1,0 м.

**Бузький** горизонт (bg); 1,2-1,5 м Білясто-сірувато-палевий, пухкий, піщано-пилуватий грудкувато-розсипчастий легкий *лесоподібний суглинок*, з великою кількістю кротовин і червоточин, з карбонатами у формі вицвітів, трубочок, міцелію. Межа нерівна, з морозобійними тріщинами та кишнями, перехід помітний за кольором та ущільненням матеріалу.

**Витачівський** горизонт (vt); 1,5-2,6 м Представлений монолітною ґрунтовою світою, яку доволі умовно можна розділити на три ґрунти:  $vt_c$ ,  $vt_{b_2}$  та  $vt_{b_1}$ . Зверху, на глибину до 40 см, світа розбита морозобійними тріщинами та перетворена соліфлюкційними процесами. Відтінки бурого забарвлення підсилюються до низу профілю. Вся маса карбонатна (просочення, міцелярні форми, вицвіти). Переходи між ґрунтами дуже поступові, за підвищенням щільності та підсиленням бурого забарвлення.

$vt_c$  (1,5-1,75 м) – світло-бурий, ущільнений, грудкувато-горіхуватий піщано-пилуватий середній суглинок – ймовірно, *пустельно-степовий ґрунт*.

$vt_{b_2}$  (1,75-2,2 м) – *бурий ґрунт*, щільніший від того, що лежить вище, горіхуватий піщано-пилуватий середній суглинок, з плямами оглеєння та озалізнєння, з кротовинами та червоточинами, виповненими матеріалом з горизонтів, зо залягають вище.

$vt_{b_1}$  (2,2-2,6 м) – темно-бурий, найбільш бурий у світі ґрунт. Ущільнений, гострокутно-грудкувато-горіхуватий середній суглинок. На межі з удайським горизонтом спостерігаються борошнисті карбонати та вицвіти (можливо ґрунт слабко засолений). Перехід поступовий за зменшенням видимих форм карбонатів та освітленням матеріалу. За

морфогенетичними ознаками ґрунт близький до *темно-бурого сухостепового*.

**Удайський** горизонт (ud); 2,6-3,0 м. Бурувато-палевий піщано-пилуватий, легкий грудкувато-розсипчастий карбонатний *лесоподібний суглинок*, який простежується у вигляді карбонатного ілювію витачівського ґрунту. Межа рівна, перехід помітний за кольором.

**Прилуцький** горизонт (pl); 3,0-3,8 м Поділяється на два ґрунти кліматичного оптимуму:  $pl_{b_2}$  та  $pl_{b_1}$ .

$pl_{b_2}$  (3,0-3,3 м) – коричнеувато-буруватий, з сіруватим відтінком, ґрунт пізнього оптимуму. Матеріал пухкий, піщано-пилуватий, грудкувато-розсипчастий, легкосуглинковий. Поділяється на генетичні горизонти Hk (3,0-3,2 м) та Phk (3,2-3,3 м). Переходи між горизонтами дуже поступові за освітленням забарвлення. Ґрунт *близький до чорноземоподібного коричнеуватого*.

$pl_{b_1}$  (3,3-3,8 м) – степовий ґрунт раннього оптимуму, *близький до чорнозему звичайного*, з генетичними горизонтами Hk та Phk+ts.

Hk (3,3-3,5 м) – коричнеувато-бурувато-сірий, грудкувато-розсипчастий пилуватий середній суглинок, з окремими кротовинами та червоточинами, з карбонатами по тріщинах з горизонту, що залягає вище. Межа рівна, перехід помітний.

Phk+ts (3,5-3,8 м) – світліший від того, що лежить вище, грудкувато-розсипчастий пилуватий легкий суглинок, з окремими кротовинами та червоточинами. Межа хвиляста, перехід помітний за підсиленням сіруватих відтінків забарвлення.

**Тясминський** горизонт (ts); 3,5-3,8 м. У зачищеній стінці простежується слабко, зберігається лише в окремих плямах та кротовинах, оскільки сильно перетворений процесами прилуцького ґрунтоутворення. В сухій стінці проявляється у вигляді освітленого прошарку між прилуцьким та кайдакським горизонтами.

**Кайдакський** горизонт (kd); 3,8-4,85 м. Представлений пухким, грудкувато-розсипчастим легкосуглинково-супіщаним ґрунтом оптимуму (можливо  $kd_{b_1}$ ), з генетичними горизонтами Hk, Hrk, Phkgl та



**Рис. 1.** Видгляд розрізу Коробчине-Кар'єр з північного заходу:

1 - піски з промисловим вмістом ільменіту; 2 - товща кременю; 3 - піски Київської світи; 4 - зеленувато-сірі піски Харківської світи; 5 - білясті піски Полтавської світи; 6 - бурі глини міоцену; 7 - відклади пліоцену; 8 - відклади плейстоцену та голоцену

**Рис. 2.** Коробчине-Кар'єр. Відклади пізнього плейстоцену.



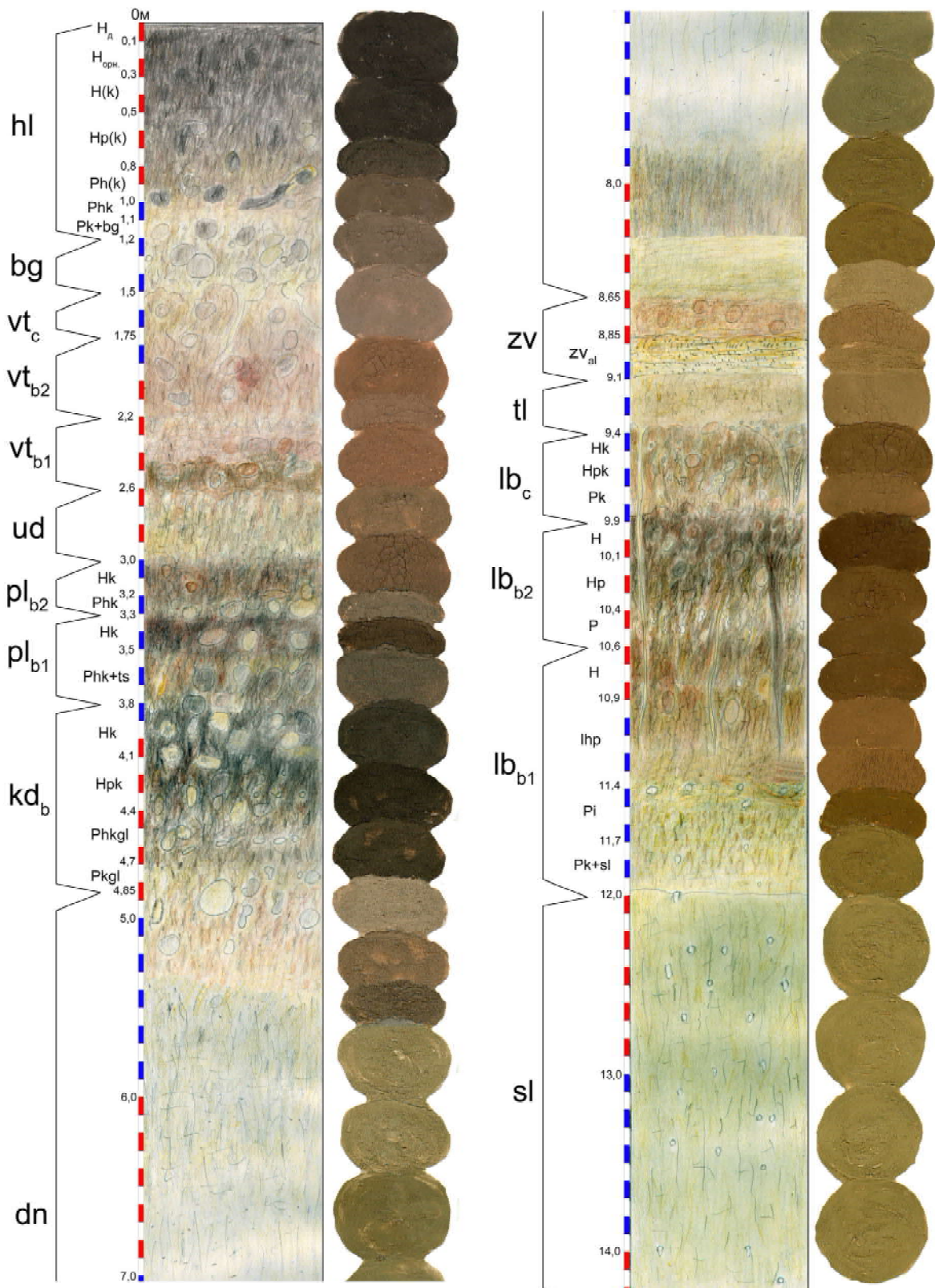


Рис. 3. Розріз Коробчине-Кар'єр з примазками натурального матеріалу

Rkgl. Уся товща пронизана кротовинами та червоточинами.

Hk (3,8-4,1 м) – коричневатобуруватосірий до темносірого. Перехід поступовий.

Hrk (4,1-4,4 м) – сіруватобуруватий, з численними борошністими формами карбонатів. Перехід поступовий.

Phkgl (4,4-4,7 м) – сіруватопалевобурий матеріал, відносно вилужений (слабко скипає з розчином соляної кислоти, у порівнянні з горизонтами, зо залягають вище та нижче). У середній частині містяться дрібні кремнієвокарбонатні конкреції та журавчики. По всій товщі – тонка манганова пунктація, плями та бобовини (особливо у нижній частині). Межа хвиляста, перехід ясний.

Rkgl (4,7-4,85 м) – світлопалевий розсипчастий дрібнозернистий супісок, слабко оглеєний, з білястими вицвітами карбонатів, світлобурими плямами озалізнення. Межа розмита.

Характер профілю, наявність марганцевої пунктації, бобовин, кремнієвокарбонатних конкрецій і журавчиків, вказують на близькість цього ґрунту до *лучночорноземного*.

**Дніпровський** горизонт (dn); 4,85-6,0 м видно У розчистці представлений двома шарами: верхній (4,85-5,4 м) – жовтуватопалеві *супіски* з плямами озалізнення, великою кількістю червоточин, перехід помітний; нижній (5,4-6,0 м видно) – білястопалеві *лесоподібні суглинки*, тонкопористі, слабко оглеєні, з меншою кількістю залізистих плям та червоточин.

**Тилігульський** горизонт (tl); 9,1-9,4 м. Представлений жовтуватобілястопалевим, пухким, вертикальностовпчастим *типовим лесом*, з карбонатними міцелієм, трубочками, плямами та вицвітами. Перехід чіткий за кольором, межа хвиляста, з кишнями та тріщинами, які проникають в лубенську ґрунтову світу на глибину до 1,5 м.

**Лубенський** горизонт (lb); 9,4-12,0 м. Представлений ґрунтовою світою з трьома ґрунтами: lb<sub>c</sub>, lb<sub>b2</sub>, lb<sub>b1</sub>.

lb<sub>c</sub> (9,4-9,9 м) – буруватосвітлокоричневий, монолітний, ущільнений,

грудкуватогоріхуватий середньоважкосуглинковий ґрунт з окремими палевими кротовинами, великою кількістю дрібних карбонатних конкрецій і борошністими формами карбонатів, гіпсовими новоутвореннями. Розділений на горизонти Hk, Hrk та Rk. Перехід чіткий за кольором, межа затічна з глибоко проникаючими гумусовими хвостами. Ґрунт близький до *буруватокоричневого сухостепоного*.

lb<sub>b2</sub> (9,9-10,6 м) – буруватотемнокоричневий із сіруватим відтінком ґрунт (можливо *темнокоричневий лучний слабкосолонцюватий*). Більш щільний у верхній частині, слабко скипає з 10 % розчином HCl. Чітко диференціюється на генетичні горизонти H, Hr та P.

H (9,9-10,1 м) – буруватотемнокоричневий, найтемніший у профілі, дуже щільний, горіхуватобрилистий, важкосуглинковий. Перехід за освітленням матеріалу.

Hr (10,1-10,4 м) – буруватокоричневий, щільний, горіхуватий важкий суглинок з білястими плямами гіпсу (Ca<sub>2</sub>SO<sub>4</sub>, можливо інших солей). Перехід дуже поступовий за освітленням матеріалу.

P (10,4-10,6 м) – світлокоричневий важкий суглинок. Межа нерівна з тріщинами та кишнями, перехід помітний за зміною забарвлення та вилуженням матеріалу.

lb<sub>b1</sub> (10,6-12,0 м) – коричневатобурий середньоважкосуглинковий вилужений від карбонатів ґрунт. Профіль інтенсивно розбитий гумусовими затьоками, заповненими матеріалом із ґрунту, що залягає вище, є кротовини діаметром 3-5 см. Виділяються горизонти H, Ihp, Pi та Pk+sl. У нижній частині (в горизонті Pk+sl) спостерігаються дрібні карбонатні конкреції. Межа нерівна, перехід чіткий за зміною забарвлення. Бурі та коричневатобурі відтінки забарвлення, ознаки внутрішньоґрунтового вивітрювання, важкий гранулометричний склад дозволяють віднести даний ґрунт до *коричневатобурого лісового*.

**Сульський** горизонт (sl); 12,0-12,4 м видно. Зеленувато-білясто-палеві карбонатні *лесоподібні суглинки*, з величезною кількістю кремнієво-карбонатних конкрецій розсіяних по всій товщі.

**Лубенський** горизонт (lb); 11,5-12,0 м. Представлений низами *коричнювато-бурого* середньо-важкосуглинкового ґрунту ранньої стадії, вилуженого від карбонатів. Перехід чіткий за зміною забарвлення, межа дуже нерівна, з великою кількістю дрібних затьоків, що проникають в сульські леси на глибину понад 1 м.

**Сульський** горизонт (sl); 12,0-14,2 м. Зеленувато-білясто-палеві карбонатні *лесоподібні суглинки*, з величезною кількістю кремнієво-карбонатних конкрецій, розсіяних по всій товщі. Перехід чіткий за різкою ерозійною межею.

**Відклади пліоцену** ( $N_2$ ); 14,2-14,5 м видно. Пилуватий, щільний, глинистий, карбонатний *коричнювато-червоний ґрунт*, що є фрагментом одного з ґрунтів пліоцену.

Нижче в розрізі залягають ще як мінімум сім горизонтів червоно-буроколірної формації відкладів міоцену-пліоцену.

Проведені дослідження, на прикладі розрізу плейстоценових відкладів Коробчине-Кар'єр, надають можливість у загальних рисах реконструювати зміни природи упродовж плейстоцену, що відображено в структурі відкладів (у т.ч. будові ґрунтових світ), характері послідовності стратиграфічних горизонтів та зональних особливостях сучасних і викопних ґрунтів. Загалом, виявлені риси відповідають типовим властивостям субаеральних плейстоценових відкладів Побужжя на вододілах (Дорошкевич 2012) і можуть бути взяті за основу для кореляції з відкладами на археологічних пам'ятках.

Так, профіль зонального *голоценового* ґрунту (чорнозему типового) відображає сучасні фізико-географічні обстановки південного лісостепу з відповідними гідротермічними показниками. Монолітні бурі *витачівські* ґрунти формувалися в контрастних змінно-волого-посушливих специфічних умовах помірно-теплого

клімату. Морфогенетичні властивості *прилукських* і *кайдакських* викопних ґрунтів вказують на їх подібність до сучасних ґрунтів суббореального поясу. Однак зіставлення генетичних типів даних викопних ґрунтів із сучасними вказує на те, що в прилукський час ґрунти формувалися в умовах теплішого та ариднішого клімату, а у кайдакській – гуміднішого, у порівнянні з сучасним. Будова *лубенської* ґрунтової світи, з двома ґрунтами кліматичного оптимуму та ґрунтом заключної стадії, дозволяє найбільш чітко простежити стадійність ґрунтоутворення протягом цього теплого етапу плейстоцену. Лубенські ґрунти формувалися в тепліших та вологіших за сучасні умовах, більш сприятливих для перебігу процесів вивітрювання.

Відклади лесових горизонтів (*бузького, удайського, дніпровського, тилігульського, сульського*) утворилися в холодні етапи розвитку природи в перигляціальних умовах, коли процеси седиментації переважали над ґрунтоутворенням.

*Особливості палеорельєфу* в певні палеогеографічні етапи зумовлювали неоднорідні умови осадконакопичення. Так, на розвиток в умовах днища і крутих (близько 45°) схилів балки вказують відклади сульського, лубенського, тилігульського і завадівського горизонтів, які відображають різкий ерозійний вріз, закладений ще в досульський час. У центрі кар'єру виявлено ознаки розмиву відкладів, який стався у тилігульській і ранньозавадівській часи, що відображено шарами смугастих пісків, на яких сформувались заплавні дерново-алювіальні ґрунти з характерним для завадівського горизонту кольором (червонувато- і жовтувато-бури). Потужні дніпровські відклади (найінтенсивніший період лесоутворення) заповнили западини і згладили нерівності більш давнього (додніпровського) рельєфу, оскільки пізньоплейстоценові відклади мають практично горизонтальне залягання. Формування ґрунтів і лесів голоценового, бузького, витачівського, удайського, прилукського, тясминського, кайдакського і, частково, дніпровського горизонтів в умовах

вирівняного рельєфу, сприяло перекриттю окремих ґрунтів у світах і призводило до утворення спільних карбонатних ілювіїв. У локальних пониженнях рельєфу формувались вилужені ґрунти (наприклад ґрунт підстадії  $kd_{bl}$ ).

Проведені дослідження вказують, що на розповсюдження певних типів відкладів у

цьому районі, поряд із глобальними подіями (розвиток покривних зледенінь, неотектонічні рухи земної кори) істотно впливали регіональні чинники, зумовлені особливостями рельєфу та гідротермічного режиму, характером переносу повітряних мас, властивостями материнських порід тощо.

## ЛІТЕРАТУРА

*Веклич М.Ф., Сиренко Н.А. и др.* Палеопедология: Палеогеографические исследования. – К.: Наукова думка, 1974. – 216 с.

*Веклич М.Ф., Матвіїшина Ж.М., Медведєв В.В. и др.* Методика палеопедологических исследований. – К.: Наук. думка, 1979. – 272 с.

*Веклич М.Ф.* Палеозтапність і стратотипи почвенних формацій верхнього кайнозоя України / Веклич М.Ф. – К.: Наук. думка, 1982. – 202 с.

*Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвіїшина Ж.Н. и др.* Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины // Стратиграфические схемы фанерозоя и докембрия Украины. – К.: Госкомитет геологии Украины, 1993. – 40 с.

*Дорошкевич С.П.* Плейстоценові викопні ґрунти Середнього Побужжя як відображення змін природних умов: дис. ... кандидата геогр. наук: 11.00.04 / Дорошкевич Сергій Петрович. – К.: Інститут географії НАН У, 2012. – 391 с.

*Дорошкевич С.П., Матвіїшина Ж.М.* Зміни природних умов у плейстоцені на території Середнього Побужжя за даними вивчення викопних ґрунтів // Український географічний журнал, 2012. - № 4. – С. 23-30.

*Залізник Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І.* Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. – К.: Шлях, 2008. – Вип. 11. – С. 59-74.

*Залізник Л.Л., Беленко М.М., Федорченко О.С. та ін.* Дослідження стоянки Вись у 2009, 2010 роках та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України:

Збірник наукових статей. – К.: Шлях, 2010. – Вип. 13. – С. 57-71.

*Матвіїшина Ж.Н.* Микроморфология плейстоценовых почв Украины. – К.: Наукова думка, 1982. – 144 с.

*Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г.* Ґрунти давньої стоянки Вись неподалік с. Шмидове на Кіровоградщині як індикатор природних умов минулого // Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. – К.: Шлях, 2008. – Вип. 11. – С. 75-81.

*Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П., Передерій В.І. та ін.* Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. – К.: Наук. думка, 2010. – 192 с.

*Матвіїшина Ж.Н., Дорошкевич С.П.* Еволюція почвенних покривів Середнього Побужжя в плейстоцені // Отражение биогео-антропоферных взаимодействий в почвах и почвенном покрове: Сборник материалов IV Всероссийской научной конференции с международным участием. – Томск: ТМЛ-Пресс, 2010 г. – Т. 1. – С. 169-172.

*Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П.* Результати палеопедологічного дослідження пізньопалеолітичних пам'яток в басейні Великої Висі // Кам'яна Доба України: Збірка наукових статей. – К.: Шлях, 2011. – Вип. 14. – С. 63-73.

*Національний атлас України* / [наук. редкол. Л.Г. Руденко та ін.]. – К.: ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с.

*Сиренко Н.А., Турло С.И.* Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене. – К.: Наук. думка, 1986. – 188 с.

## ВИСНОВКИ

Україна надзвичайно багата на пам'ятки кам'яної доби. Вони розташовані на карті країни нерівномірно і сконцентровані навкруги родовищ крем'яної сировини. Скупчення палеолітичних стоянок відомі біля родовищ кременю на Середньому та Верхньому Дністрі, на Волині, Житомирщині, на Середній Десні, у Донбасі в горах Криму. У Центральній Україні поклади кременю знаходяться на значній глибині під потужними відкладами плейстоценових лесів. Тому й пам'яток епохи каменю до останнього часу тут було відомо небагато – Володимирівка, Гордашівка тощо.

Наприкінці ХХ ст. завдяки зусиллям краєзнавця з м. Новомиргород П.І. Озерова у басейні р. Велика Вись на Кіровоградщині відкрито потужний куц різноманітних палеолітичних стоянок. Виявилося, що стоянки прив'язані до маловідомого археологам невеликого родовища кременю в ярах поблизу с. Коробчине, західніше м. Новомиргорода. Пам'ятки досліджували київські археологи Л.В.Кулаковська, В.М. Степанчук, С.М.Рижов. Інтенсивні розкопки стоянок поблизу м.Новомиргород вже восьмий рік поспіль веде Археологічна експедиція Національного університету Києво-Могилянська академія в складі Л.Л.Залізняка, Ю.В. Кухарчука, В.О. Шумової, Д.О. Ветрова, М.М. Беленка, І.М. Хоптинця, О.І. Нездоля, Т.О. Шевченка, студентів-практикантів університету. Особливо плідними були дослідження на палеолітичних пам'ятках Андріївка 4, Коробчине-курган, Вись, Троянове 4, Озерове. Добуті матеріали проливають світло на маловідомі культурно-історичні процеси в палеоліті Центральної України.

Багаті поклади крем'яної сировини, розчленований різноманітний рельєф, розвинена гідрографічна система долини р.Велика Вись з її численними притоками дають підстави припускати наявність багатих

## DISCUSSION

мінеральних та біологічних ресурсів у палеолітичний час. Саме вони здавна приваблювали первісних мисливців у долину р. Велика Вись. Дослідження в районі сіл Маслове, Нечаєве, Бирзулове, Андріївка виявили сліди мешкання первісної людини в геологічних шарах, що датуються 400-300 тис. р. тому. А постійна присутність людських істот в регіоні (очевидно неандертальців) фіксується принаймні від 130 трт.

### Андріївка 4

Андріївка 4 – найбільш досліджена та інформативна стоянка середнього палеоліту регіону. У потужних лесових відкладах виявлено два культурних шари з крем'яним інвентарем мустьєрського типу. Нижній шар лежав на глибині 3,6-3,8 м, в основі удайських лесів, над верхнім краєм прилукського похованого ґрунту. Шар містив непатиновані кремені темно-сірого кольору (однобічні гостроконечники, дископодібні та протопризматичні нуклеуси, зубчасті вироби), уламки кісток тварин, в т.ч. епіфіз стегна мамонта, кістку коня. Наявність однобічних гостроконечників та скребел дає підстави попередньо віднести його матеріал до кола індустрій мустьє типового (однобічного). Судячи з геологічних даних, нижній шар пов'язаний із заповненням ярка, який врізався в удайський лес з нижнього рівня витачівського ґрунту і датується часом близько 50 тис. р. тому. Нижній горизонт Андріївки 4 являє собою найдавнішу з нині відомих стратифікованих пам'яток палеоліту Кіровоградщини.

Верхній шар залягав на гл. 1-1,3 м, у витачівському похованому ґрунті, і містив близько 6 тис. патинованих глибокою молочно-білою патиною кременів зі значною кількістю знарядь із зубчастою ретушшю. Вміст зубчастих знарядь у верхньому шарі пам'ятки найвищий серед стоянок території України. Ця яскрава й самобутня пам'ятка

зубчастої фації мустьє, за геологічними даними, функціонувала у ранню пору верхнього палеоліту.

### Коробчине-курган

Крем'яні вироби стоянки Коробчине-курган залягали у витачівському похованому ґрунті, що дає підстави датувати його фіналом середнього – початком верхнього палеоліту. Комплекс органічно поєднує в собі типово мустьєрські вироби (деякі типи нуклеусів та характерні сколи з них, численні скребла з властивою мустьє ретушшю) з верхньопалеолітичними (скребачки кінцеві та високої форми ориньякоїдні, окремі різці, перфоратори, білатеральні різці-струги). Частина виробів однаково характерна як для пізнього мустьє, так і для початку верхнього палеоліту (наприклад, біполярні сплюснені нуклеуси для сколювання в паралельному напрямі пластинчастих сколів, помітна роль пластинчастих заготовок). Своєрідність комплексу надають фронтальні сколи з нуклеусів підпаралельного зняття з підтескою кінців (*bi-truncated-faceted tools*).

Крем'яний комплекс Коробчиного не має прямих аналогій серед палеолітичних стоянок України. Разом з тим, певні паралелі зустрічаємо в матеріалах деяких стоянок фінального мустьє та початкової пори верхнього палеоліту, техніка обробки кременю яких базується на підпаралельному сколюванні пластинчастих заготовок із плоских, переважно біполярних нуклеусів. Зокрема така технологія властива пізнім пам'яткам кабазійської культурної традиції Гірського Криму. За окремими показниками близькі до колекції Коробчиного матеріали пізньомустьєрських стоянок білокузьминівського типу Донбасу – Білокузьминівка, Курдюмівка та Нижнього Дону – Шлях, нижні шари Бірючої Балки 2.

Таким чином, маємо підстави говорити про новий тип палеолітичних пам'яток України перехідного від середнього до верхнього палеоліту часу. Пам'ятки типу Коробчине попередньо датуються кінцем середньовюрмського (витачівського) потепління пізнього плейстоцену. Вони

відрізняються від пізніх кабазійських пам'яток Криму та стоянок типу Білокузьминівка Донбасу й Нижнього Дону серіями типових верхньопалеолітичних виробів – скребачок кінцевих та ориньякоїдних високого типу, різців, білатеральних стругів.

Коробчине-курган, разом із пізньо-кабазійськими пам'ятками Гірського Криму, стоянками Білокузьминівка, Курдюмівка Донбасу та Шлях басейну Дону, утворюють своєрідну групу пам'яток, що розвивалися на півдні Східної Європи у перехідний період від мустьє до верхнього палеоліту. Їх поєднує пластинчаста технологія на основі біполярного плоскісного нуклеуса, відсутність біфасів, домінування скребел, дистальні вістря на пластинах, сколи з біполярних нуклеусів із підтескою кінців, окремі знаряддя верхньопалеолітичних типів (скребачки, різці). Ці особливості мають крем'яні комплекси деяких стоянок перехідного періоду Близького Сходу, що дає підстави говорити про близько східні генетичні зв'язки людності, яка полишила на півдні Східної Європи стоянку Коробчине-курган і їй подібні періоду фінального мустьє та ранньої пори верхнього палеоліту.

### Вись

Культурний шар стоянки, дослідженій на площі 250 кв. м, пов'язаний із верхніми горизонтами витачівського похованого ґрунту. За геологічними даними та типологічними паралелями, пам'ятка датується часом близько 30 тис. р. тому. Крем'яному інвентарю властиві особливості, характерні для селетського технокомплексу Центрально-Східної Європи: сплюснені нуклеуси підпаралельного зняття, відщепова техніка первинної обробки, кінцеві скребачки на пластинчастих відщепках, нерозвинена техніка різцевого сколу, зубчасті знаряддя. Наявна виразна серія різноманітних високих скребачок ориньякських типів (високі нуклеоподібні скребачки типу карене, рабо, високі скребачки з «носиком»). Культуровизначальними виробами є великі й малі двобічно оброблені наконечники

трикутної форми, аналогічні наконечникам стрілецької культури басейну Дону. Знайдено два двобічно оброблені вістря листоподібної форми.

Крем'яній колекції стоянки Вись властиве характерне для пам'яток селетського технокомплексу Центральної Європи і незвичне для комплексів Східної Європи поєднання двобічних наконечників із виразними ориньякськими формами (скребачки високої форми). Особливо виразні паралелі комплексу Вись маємо в селетоїдних пам'ятках Молдови та Румунії (так званий «молдовський Селет», за Я.Козловським), де двобічно-оброблені листоподібні та трикутні вістря знайдені разом із ориньякоїдними скребачками високої форми. Разом з тим, численні трикутні наконечники з двобічною обробкою стоянки Вись пов'язують стоянку зі східноєвропейським різновидом селету – стрілецькою культурою басейну Дону. Інакше кажучи, крем'яний комплекс стоянки Вись за типологією виробів являє собою щось середнє між власне пам'ятками селетського кола Центральної Європи та стрілецькими басейну Дону.

Матеріали стоянки Вись дозволяють висловити сумніви щодо генези стрілецької культури внаслідок прямої міграції носіїв мікоксських традицій Гірського Криму на Дон.

#### Троянове 4

У межах стоянки розкопувалися два окремих скупчення однотипних матеріалів – Троянове 4А та 4В. Вироби з кременю залягали у верхній частини бузького лесу, який відкладався в умовах холодного та сухого прильодовикового клімату, протягом 27-19 тис. р. тому. Пам'ятка, вірогідно, датується другою половиною цього періоду.

Крем'яний інвентар крупний, пластинчастий. Домінують одно- та двоплощинні призматичні ядрища. Серед заготовок знарядь переважають великі широкі пластини з плоским відбивним горбком та характерною «губою» над ним, що свідчить про сколювання за допомогою «м'якого (кістяного чи рогового?) відбійника. Знайдені численні різноманітні різці та

скребачки на кінцях пластин, уламки мікровкладнів з притупленим краєм граветських типів, численні пластини з нерегулярною ретушшю по краях та скребла на великих відщепках. Колекції кременю властиві особливості граветської традиції обробки кременю.

Типологічно матеріали мають найближчі аналогії у крем'яному комплексі розташованій за 4 км стоянки Озерово та в нижніх 7 та 8 шарах Володимирівки, що на р.Синюха. Прямими аналогами зазначених стоянок є численні пам'ятки центрально-європейського гравету Середнього та Верхнього Подністер'я – стоянка Молодове V, шари 10-7, нижні верхньопалеолітичні шари Молодового I, Кормань IV, Косоуци, нижні шари, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо. Група граветських пам'яток басейну р. Велика Вись постала внаслідок просування граветського населення Подністер'я на схід.

#### Добрянка

Уявлення про культурно-історичні процеси в Центральній Україні в неоліті дають матеріали ранньонеолітичних стоянок біля хут.Добрянка, що в місці впадіння р.Велика Вись у р.Тікич. З п'яти розкопів загальною площею близько 350 кв. м за 5 років робіт добуто близько 60 тис. виробів із кременю та виразну колекцію ранньонеолітичної кераміки.

Крем'яний інвентар Добрянки демонструє виразні особливості кукрекської мезо-неолітичної культури. Йому властиві численні серії олівцеподібних нуклеусів, типові кукрекські вкладні, різці кукрекського типу, мікроплатівки з притупленим краєм, абузівські вістря, округлі скребачки високої форми, а також серії середньовисоких трапецій та поодинокі сплюснені нуклеуси. Кремень супроводжується ранньонеолітичною керамікою, що має паралелі в посуді раннього етапу буго-дністровської культури, відомої з нижніх шарів поселень Гард, Базьків Острів, Митьків Острів, Сокільці 2 та 6, Печера, Сороки 1, шар 1, горизонт Б та Сороки 3. З іншого боку,

подібна кераміка властива розвиненому етапу культури Криш Молдови та Румунії, пам'ятки якого датуються другою чвертю VI тис. ВС (кал).

Органічне поєднання в ранніх комплексах буго-дністровської культури місцевих кукрекських традицій обробки кременю з кришськими традиціями виготовлення кераміки та знарядь із кременю (трапеції, пласкі нуклеуси) свідчить про формування БДК внаслідок синтезу кукрекських автохтонів із кришськими мігрантами. Прямі паралелі ранньої буго-дністровської кераміки з посудом розвиненого етапу Криш дають підстави датувати початок неолітизації лісостепової смуги Правобережної України не раніше початку VI тис. ВС (кал).

Наукова значимість матеріалів з Добрянки полягає, передусім, у тому, що вони відображають початковий етап освоєння місцевими мисливцями та ри-бал-ками межиріччя Південного Бугу та Дніпра, засвоєння ними навичок відтворювального господарства та керамічного виробництва від прийшлих груп населення, що просувалися на Правобережну Україну із Поду-на-в'я. Археологічні дані переконливо свідчать про початок неолітизації Правобережної України під впливом неолітичних мігрантів з балкано-дунайського регіону і перш за все – культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, пізніше Кукутені-Трипілля.

Дослідженнями в басейні р. Велика Вись заповнена біла пляма на палеолітичній карті Центральної України. Добуті матеріали дозволяють зробити важливі висновки про розвиток лісостепового Правобережжя за кам'яної доби. Уперше зафіксовані найдавніші сліди перебування людських істот в регіоні 400-300 тис. р. тому, а від 130 тис. р. тому неандертальці, схоже, вже постійно мешкали в долині Великої Висі. Відкрита і досліджується найдавніша стратифікована пам'ятка Центральної України – нижній шар Андріївки 4, що датується часом близько 50 тис. р. тому.

Особливо строкатою була культурно-історична картина під час

середньовюрмського потепління, коли формувався витачівський бурий ґрунт (55-27 тис. р. тому). Саме витачівське потепління відкрило шлях на північ теплолюбним *Homo sapiens* і врешті-решт призвело до заселення ними Європи близько 40 тис. р. тому. У ранню пору верхнього палеоліту Європу одночасно населяли два типи людських істот – аборигени неандертальці та прибульці *Homo sapiens*. На території України перші представлені культурними традиціями Мікок, Левалуа-Мустьє, а другі культурою Ориньяк. Поки що не з'ясовано, хто був носієм селетської традиції обробки кременю – неандертальці чи люди сучасного типу. Адже вона поєднує в собі особливості технічних прийомів, притаманних виробничій практиці і тих і тих.

Культурні шари трьох стоянок басейну Великої Висі (верхній шар Андріївки 4, Коробчине-курган, Вись) залягали у верхніх горизонтах витачівського ґрунту, тобто, скоріш за все датуються ранньою порою верхнього палеоліту. Уперше в Україні зафіксовано доживання зубчастого мустьє та раніше невідомих пам'яток типу Коробчине до ранньої пори верхнього палеоліту. А на стоянці Вись відкрито новий для України тип селетських пам'яток з трикутними двобічно-обробленими наконечниками стрілецького типу.

Таким чином, до раніше відомих в Україні індустрій ранньої або перехідної фази верхнього палеоліту (Ориньяк, Селет, Богунісьєн, Мікок, Левалуа-Мустьє) слід додати ще й зубчасте мустьє та пам'ятки типу Коробчине. Останні, як і три попередні індустрії, демонструють середньопалеолітичні технології обробки кременю, носіями яких вважають неандертальців. Отже, маємо ще один доказ доживання неандертальців у Центральній Україні до кінця ранньої пори верхнього палеоліту, тобто, можливо, до 27 тис. р. тому.

Уперше в Центральній Україні відкрито і досліджено групу виразних пам'яток граветської культурної традиції (Троянове 4А, 4В, Озерове та ін.), які постали внаслідок



просування граветського населення Подністер'я на 250 км на схід.

Багаті ранньонеолітичні матеріали зі стоянок біля хут. Добрянка, що неподалік гирла Великої Висі, дали підстави для висновку про початок неолітизації лісостепів Правобережної України у першій половині VI тис. ВС (кал), внаслідок переселення неолітичного населення культури Криш із

Молдови на схід, у Буго-Дністерське межиріччя, в середовище місцевих племен кукрекської культури.

Унікальні стоянки басейну р. Велика Вись мають надзвичайне наукове значення, потребують подальшого дослідження і охорони від руйнування антропогенними та природними факторами.